

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Georg Fohrer, Das Buch Hiob. Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohr. 1963. S. 561.

Τὸ μετὰ χεῖρας σπουδαῖον ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἰὼβ ἀνήκει εἰς τὴν ἐπανειλημμένως ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων ἀναγγελλομένην σειράν τοῦ Kommentar zum Alten Testament, τὴν ὁποίαν ἰδρυσεν ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς τοῦ Βερολίνου E. Sellin καὶ συνεχίζει τριμελῆς ἐπιτροπὴ ἐκ πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν ἐν συνεργασίᾳ μετὰ πλειάδος γνωστῶν παλαιοδιαθηκολόγων, ἐν οἷς καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου διαπρεπὴς καθηγητὴς τῆς Ἑβραϊκῆς καὶ διευθυντὴς τῆς Zeitschrift für Alttestam. Wissenschaft u. Folmer, τοῦ ὁποίου τὸ 1948 ἐδημοσιεύθη καὶ μετὰφρασις εἰς τὸ ἀριστούργημα τοῦτο τῆς τε ἑβραϊκῆς ποιήσεως καὶ τῆς παγκοσμίου γραμματείας, ἔπειτα δὲ καὶ ἄλλαι σχετικαὶ προεργασίαι. Γνωρίσματα τῆς ἐρμηνευτικῆς ταύτης σειρᾶς εἶναι ὁ συνδυασμὸς τῆς νηφαλιωτέρας φιλολογικοκριτικῆς ἐξηγητικῆς μεθόδου μετὰ τῆς θεολογικῆς ἐρμηνείας. Τοῦ παρόντος δὲ μεγάλου ὑπομνήματος, καρποῦ ὑπερδεκαετοῦς συντόνου εἰδικῆς ἐρεῦνης, προτάσσεται ἐμπεραστατωμένη εἰσαγωγὴ (σ. 27-78) στρεφομένη περὶ τὰ ἀκανθώδη τοῦ βιβλίου τούτου προβλήματα, καὶ δὴ μετὰ γενικὰς παρατηρήσεις ἐπισκοπεῖται ἡ πλουσία περὶ αὐτὸ νεωτέρα ἔρευνα, ἐξετάζονται κριτικῶς ἡ κατὰ στάδια γένεσις αὐτοῦ μεταξὺ ε' καὶ γ' αἰῶνος, κατὰ πάσαν πιθανότητα ἐν Παλαιστίνῃ, ἔπειτα δὲ καὶ ἡ σχέσις τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὴν προϋπάρχουσαν σχετικὴν παράδοσιν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἱστορικῆς καὶ μορφολογικῆς ἀναλύσεως αὐτοῦ, ἡ μεγίστη λογοτεχνικὴ ἀξία τοῦ βιβλίου, τὸ ἑβραϊκὸν πρωτότυπον καὶ αἱ μεταφράσεις αὐτοῦ, ἰδιαίτερος δὲ ἡ παλαιότερα πασῶν, ἢ τῶν Ἑβδομήκοντα, οὔσα κατὰ 187 λέξεις βραχυτέρα τοῦ Μασοριτικοῦ, τῆς βραχυτέρας ὀφειλομένης κατὰ τὸν κ. F, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς σκόπιμον συντήρησιν διὰ διαφόρους λόγους καὶ πρὸ παντὸς πρὸς ἀποφυγὴν ἀνθρωπομορμιζμῶν ἐπὶ τῇ βάσει πρωτοτύπου μᾶλλον ὁμοίου πρὸς τὸ Μασορ., καὶ τέλος ἔπεται πλουσιωτάτη βιβλιογραφία (σελ. 59-68). Κατὰ τὸν κ. F. ὁ πλαισιῶνων τὸ ἔργον πεζὸς πρόλογος, ὡς καὶ ὁ ἐπιλογος αὐτοῦ, ὡς βάσις τοῦ ὁποίου ὑπόκειται παλαιωτάτη ἀλλοδαπὴ παράδοσις, οὔτε εἰς τὸν συγγραφέα ἀνήκει οὔτε ἐνιαῖόν τι ἄλλο ἀποτελεῖ, ἢ πρωτοβουλία τοῦ διαλόγου ἀνήκει εἰς τὸν Ἰὼβ (κεφ. γ') καὶ αἱ τρεῖς ὁμάδες τῶν λόγων ἔχουσι ὑποστῆ ἐπεξεργασίαν, οἱ προκλητικοὶ λόγοι τοῦ Ἰὼβ (κθ'-λα') εἰσάγουσι εἰς τὸ β' μέρος τοῦ ποιήματος καὶ εἰς τὴν ἀμφισβητηθεῖσαν ἐπέμβασιν τοῦ Ἰαβέ, τὴν ὁποίαν οὗτος ὑποστηρίζει ὡς ἀπαραίτητον διὰ πολλοὺς λόγους. Ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ὁ λόγος τοῦ Ἰαβέ δὲν προσφέρει λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα ὑφέσσεται εἰς τὴν ἐσφαλμένην κατὰ τὸν κ. F. προϋπόθεσιν, ὅτι τὸ θέμα τοῦ βιβλίου στρέφεται περὶ τὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας. Ἀμφίβολος μόνον παραμένει κατ' αὐτὸν ἡ ἔκτασις τοῦ λόγου τούτου καὶ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Ἰὼβ. Οἱ δὲ παρεντιθέμενοι λόγοι τοῦ Ἐλιού πολὺ πιθανῶς δὲν εἶναι γνήσιοι κατὰ τὸν κ. F., καὶ ὄν τὸ ἀρχέγονον κείμενον τοῦ βιβλίου συνέκειτο ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς (κεφ. α'-β), τοῦ α' μέρους τοῦ βιβλίου περιέχοντος τὴν συζήτησιν μετὰξὺ Ἰὼβ καὶ τῶν φίλων σου, ὡς καὶ τὴν ἔμμεσον πρὸς τὸν Θεὸν συζήτησιν (γ'-κζ' 12), τοῦ δὲ β' μέρους τοῦ προκλητικῶς λόγου τοῦ Ἰὼβ καὶ τὴν ἔμμεσον συζήτησιν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Ἰὼβ (κθ'-λα', λη'-μβ' 6) ὡς καὶ τὸν ἐπιλογον (μβ' 7-17). "Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἡμετέρου ποιητοῦ πρὸς τὴν παράδοσιν, μετ' ἐπισταμένην ἐξέτασιν τοῦ σπουδαίου τούτου ζητήματος ὁ κ. F. καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἡμέτερος ποιητὴς δὲν φαίνεται ἐξηρητημένος ἀφ' οἰουδήποτε λογοτεχνικοῦ προτύπου οὔτε ἀπὸ τοῦ Αἰσχύλου, ἀλλ' ὅτι διασταιροῦνται μὲν αἰγυπτιακαὶ τινες καὶ βαβυλωνιακαὶ ἐπιδράσεις, τὸ ἔργον ὅμως τοῦτο διακρίνεται διὰ τε τὴν ἐξαιρετικὴν ποιη-

τικὴν δύναμιν καὶ ὠριότητα καὶ διὰ τὴν παρεχομένην εἰς τὸ πρόβλημα λύσιν καὶ ὅτι ἡ ποίησις αὕτη παραμένει καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Π. Διαθήκης πρωτότυπος καὶ μοναδική.

Μετὰ ταῦτα ἐπακολουθεῖ ἡ μετάφρασις καὶ λεπτομερεστάτη καὶ λίαν ἐμπεριστατωμένη φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἐρμηνεία μετὰ προηγουμένην διεξοδικὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου ἀποκάθαρσιν καὶ γλωσσικὴν καὶ ἐννοιολογικὴν καὶ πραγματικὴν διασαφήσιν καὶ λογοτεχνικὴν ἐξέτασιν, μεθ' ἣν ἔρχεται ἰδιαιτέρον κεφάλαιον ἀφιερωμένον εἰς τὴν θεολογικὴν ἐξέτασιν καὶ ἐμβάθυνσιν τοῦ βιβλίου κατὰ τε τὸ θέμα καὶ τὴν ἀριστοτεχνικὴν ἐπεξεργασίαν αὐτοῦ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἀνατολῇ δοθείσας εἰς τὸ πρόβλημα ἀπαντήσεις, ἧτις περιέχεται κατὰ τὸν κ. F. ἐπὶ τῇ βάσει τῶν λόγων τοῦ Ἰαβὲ εἰς τὴν λόγῳ καὶ ἔργῳ ἀπάντησιν τοῦ Ἰᾶβ καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐπικοινωνίαν αὐτοῦ (546-560). Ὡς κύριον δὲ θέμα τοῦ βιβλίου δέχεται ὁ κ. E. τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως ἐν τῷ πόνῳ. Παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις ἡμῶν ὡς πρὸς τε τοὺς κριτικοὺς ἰσχυρισμοὺς αὐτοῦ καὶ τὴν ἐπὶ μέρους ἐρμηνείαν πολλῶν χωρίων, ὀφειλομένον νὰ ἐξάρωμεν τὴν σπουδαιότητα τοῦ λαμπροῦ τούτου ὑπομνήματος, ἀποτελοῦντος ὑπόδειγμα ἐμβριθοῦς φιλολογικῆς καὶ κριτικῆς καὶ δὴ θεολογικῆς ἐρμηνείας καὶ καταπληκτικῆς βιβλιογραφικῆς ἐνημερότητος.

Π. Ι. Μπρατσιώτης.

C. H. Dodd. Historical Tradition in the Fourth Gospel. Cambridge University Press. 1963. P. XII+454.

Ἐν τῷ παρόντι ἔργῳ ὁ κορυφαῖος τῶν συγχρόνων ἡμῶν οὐ μόνον Ἀγγλοσαξῶνων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἐρευνητῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge κ. Dodd, συμπληρώνων τὸ «μνημειῶδες» ἔργον του ὑπὸ τὸν τίτλον *The Interpretation of the Fourth Gospel* (β' ἔκδ. 1954 p. 478), περὶ οὗ ἠκούσθησαν πανταχόθεν ἐνθουσιῶδεις κρίσεις καὶ περὶ τὸ ὅποιον καὶ ὁ ὑποφαινόμενος ἠσχολήθη ἀπὸ τῆς στήλης ταύτης, πραγματεύεται μετ' ἴσης σοφίας καὶ κριτικῆς δυνάμεως καὶ νηφαλιότητος εἰδικώτερον περὶ τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτῆρος τοῦ «σπουδαιωτάτου καὶ πρωτοτυπωτάτου τῶν βιβλίων», τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (σ. 1-18), δικαιολογῶν τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν ὑπὸ τῶν θεολόγων τῶν τελευταίων ἐτῶν παραμελημένην ἱστορικὴν ἔρευναν, ἐξαιρεῖ τὴν σπουδαιότητα τῆς λεγομένης μορφολογικῆς κριτικῆς (*Formgeschichte* ἢ *Form Criticism*), ἧτις στρέφεται περὶ τὴν παλαιωτάτην ἀδιάκοπον προφορικὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὑποκειμένην ὡς βάσιν τῆς παρούσης φιλολογικῆς μορφῆς τῶν Εὐαγγελίων, καὶ τὴν ὁποίαν μέθοδον ἐφαρμόζει καὶ αὐτὸς ἐν τῇ μετὰ χεῖρας ἐξερευνησει τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως τοῦ Δ' Εὐαγγελίου, ἀσχέτως πρὸς τὸν συγγραφέα αὐτοῦ, ὃν θεωρεῖ ὡς ἄγνωστον, χωρὶς ν' ἀποκλείη παντελῶς τὸν ἀπόστολον Ἰωάννην. Τὸ κύριον σῶμα τῆς κριτικῆς καὶ ἱστορικῆς ταύτης ἐρεύνης διαιρεῖ ὁ σ. εἰς δύο μέρη, ἐν τῷ α' τῶν ὁποίων ἐξετάζει τὸ ἀφηγηματικὸν τοῦ Εὐαγγελίου τούτου ὕλικόν (σ. 21-314) καὶ ἐν τῷ β' τὸ διδασκτικὸν αὐτοῦ ὕλικόν (σ. 315-422). Ἐν κατακλειδί δὲ συνοψίζεται ἡ ἔρευνα τοῦ συγγραφέως καὶ συνάγονται τὰ συμπεράσματα αὐτῆς (σ. 423-432), ἅτινα εἶναι τὰ ἑξῆς: Ὅπισθεν τοῦ Δ' εὐαγγελίου εὐρηγὰ ἀρχαία προκανονικὴ παράδοσις ἀνεξάρτητος τῆς τῶν λοιπῶν εὐαγγελίων, ἀξία σοβαρᾶς ἐξετάσεως ὡς ἀποτελουσῆς συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἱστορικῶν γεγονότων, ἡ παράδοσις δὲ αὕτη ἐφάπτεται τῆς πρωτογόνου ἀραμαϊκῆς παραδόσεως, γινώσκει ἀριστα τὸ ἰουδαϊκὸν περιβάλλον, συμπίπτει πολλάκις πρὸς τὴν συνοπτικὴν παράδοσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν πολλοῖς συμπληροῦ αὐτήν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου κεντρικὰ σημεῖα τῆς Ἰωαννείου θεολογίας, δὲν εἶναι ἄγνωστα εἰς τὴν συνοπτικὴν παράδοσιν (πρβλ. Ἰω. ι' 15: Γινώσκει με ὁ πατὴρ καὶ γὰρ γινώσκω τὸν πατέρα πρὸς Ματθ. ια' 27: οὐδεὶς ἐπιγινώσκει τὸν υἱὸν εἰμὴ ὁ πατὴρ καὶ Λουκ. ι' 22: οὐδεὶς γινώσκει τίς ἐστὶν ὁ υἱὸς εἰμὴ ὁ πατὴρ, Ἰω. ιζ' 2: ἔδωκας αὐτῷ ἐξουσίαν πάσης

σαρκὸς πρὸς Ματθ. κη' 18: 'Ἐδόθη μοι ἐξουσία ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς κλπ. 'Ιω. ε' 30 καὶ ι' 38 πρὸς Ματθ. κς' 39, 42 καὶ Λουκ. κβ' 42). Οἱ ἔστω καὶ πόρρωθεν παρακολούθησαντες τὰς περιπετείας τοῦ πνευματικωτάτου τῶν εὐαγγελίων εἰς τὰς χεῖρας τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς κατὰ τὸν ιθ' καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ κ' αἰῶνος δὲν εἶναι δυνατὸν ἢ νὰ αἰσθάνωνται ἀνακουφίσειν ἐκ τῆς μελέτης τῶν δύο τελευταίων μνημειωδῶν ἔργων τοῦ ἐπιφανοῦς Ἑλλήτου ἐρμηνευτοῦ, ἔστω καὶ ἐάν, ὡς καὶ ὁ ὑποφαινόμενος, δὲν συμμερίζονται τοὺς διαταγμούς του περὶ πλατωνικῶν καὶ ἄλλων ἐπιδράσεων. Εἶναι ὅμως ὁ ἐξαιρετος οὗτος θεολόγος τοσοῦτον εὐσυνειδήτος καὶ ἐν τῇ παρουσίᾳ εἰρήνῃ καὶ τοσοῦτον μετριόφρων ὡς πρὸς τὰ ἐπιτεύγματα αὐτοῦ, ὥστε νὰ ἀφοπλίζῃ τοὺς ἄλλως φρονούντας εἴτε πρὸς τὰ δεξιὰ εἴτε πρὸς τὰ ἀριστερά. Χαρακτηριστικὴ ἐξ ἐπόψεως συντηρητικῆς εἶναι ἡ ἐξῆς κατακλείς τοῦ περισπουδάστου τούτου ἔργου: «Ἡ προσπάθεια πρὸς ἐπεξεργασίαν καλῶς θεμελιωμένης ἀντιλήψεως περὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἐφ' ᾧ στηρίζεται ἡ θρησκεία ἡμῶν, εἶναι εὐέλπιδες, ἐνῶ ἡ διάθεσις τῆς ἡττοπαθείας, ἣτις ἐπεκράτησεν ἐπὶ τινα χρόνον, ἤρχισε πρεπόντως νὰ ἀφήνῃ τόπον εἰς μᾶλλον εὐέλπιδιν ἐπανάληψιν τῆς ἱστορικῆς περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ ἐρεύνης. Τοῦ μεγάλου δὲ τούτου ἔργου δὲν ἐπελήφθη ἐν τῷ παρόντι βιβλίῳ, ὅπερ σκοπεῖ νὰ διαφωτίσῃ μίαν εἰδικὴν πηγὴν οὕτως ὥστε, ὡς ἐλπίζω, νὰ δύναται αὕτη νὰ χρησιμοποιηθῇ πρὸς τὸν μέγαν σκοπὸν τῶν ἐρευνῶν ἡμῶν».

Π. Ι. Μπρατσιώτης.

Philon d' Alexandrie, 'Ἐν τῇ γνωστῇ σειρᾷ τῶν Editions du Cerf τῶν Παρισίων ἐξεδόθη τῷ 1964 ὁ ὑπ' ἀριθ. 18 τόμος περιλαμβάνων τὸ ἐγγύτατα πρὸς τὸν χριστιανικὸν συμβολικὸν μυστικισμὸν κείμενον καὶ λίαν ἐνδιαφέρον ἔργον τοῦ ἑλληνιστοῦ Ἰουδαίου φιλοσόφου Φίλωνος «Περὶ τῶν μετονομαζομένων, ὧν ἕνεκα μετονομάζονται» (De mutatione nominum). ὅπερ ἀναφέρεται εἰς τὰς ἐν τῷ κεφ. 17 τῆς Γενέσεως μετονομασίας τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῆς Σάρας ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ὁ τόμος, ἀπαρτίζεται ἐκ σελ. 164 καὶ περιλαμβάνει εἰσαγωγὴν τοῦ ἐκδότου καθηγ. κ. R. Arnaldez καὶ τὸ πρωτότυπον ἑλληνικὸν κείμενον μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ σχολίων αὐτοῦ.

Π. Ι. Μ.

Sources Chrétiennes, Éditions du Cerf.

1. Τόμος 97. Cyrille d' Alexandrie: Deux dialogues christologiques. Introduction, texte critique, traduction et notes par G. M. de Durand. Paris 1964.

Ἡ ἐν λόγῳ σειρᾷ περιλαμβάνει ἐν τῷ ἐκ σελ. 548 ἀποτελουμένῳ 97 τόμῳ του διὰ πρώτην φοράν ἔργα τοῦ μεγάλου τῆς Ἐκκλησίας πατρὸς Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας καὶ δὴ ἕνα Διάλογον «Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Μονογενοῦς» καὶ ἕτερον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὅτι εἷς ὁ Χριστός». Προτάσσεται ἐκτενὴς εἰσαγωγὴ ἐκ σελ. 187 τοῦ ἐκδότου περὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἁγ. Κυρίλλου καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ καὶ εἰδικώτερον περὶ τῶν περιεχομένων δύο διαλόγων, περὶ τῆς θεολογίας καὶ χριστολογίας τοῦ Κυρίλλου καὶ περὶ τοῦ κειμένου καὶ τῆς μεταφράσεως τῶν ἐν λόγῳ διαλόγων, ἣτις εἰσαγωγὴ κατακλείεται διὰ πλουσίας βιβλιογραφίας, μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον ἐν τῷ πρωτοτύπῳ, ὡς καὶ ἐν γαλλικῇ μεταφράσει καὶ μετ' ἀρκητῶν σχολίων καὶ ἐπακολουθοῦσι διάφοροι παρεχόμενοι τοῦ ἐκδότου περὶ ζητημάτων σχετιζομένων πρὸς τοὺς δύο διαλόγους, πίνακες βιβλικῶν χωρίων καὶ τινῶν ἑλληνικῶν ὄρων.

2. Τόμος 98. Théodore de Cyr. Correspondance II. Texte critique, traduction et notes par Yvan Azéma P. 254. Paris 1964.

Ἐν ἔτει 1955 εἶχεν ἐκδοθῆ ἐν τῇ σειρᾷ ταύτῃ ὑπὸ τοῦ κ. Yvan Azéma μία ὁμάς ἐκ τῶν περιωθεισῶν 232 περισπουδάστων ἐπιστολῶν τοῦ κλεινοῦ τῆς Κύρου ἐπισκόπου

Θεοδωρήτου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γνωστῆς συλλογῆς τοῦ Ἰωάννου Σακελλίανος, στηριζομένης ἐπὶ πατριακοῦ χειρογράφου. Ἐν δὲ τῷ παρόντι τόμῳ εὐρίσκομεν εὐχαρίστως 95 ἄλλας ἐπιστολάς τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἀνηκούσας μὲν εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Sirmond, ἐν μέρει ὅμως ἀναθεωρημένas κριτικῶs καὶ ἐν φιλολογικῇ γαλλικῇ μεταφράσει, ἐφωδιασμένas δὲ μετὰ σημειώσεων ἀπαραιτήτων εἰς τὴν κατανόησιν καὶ ἐκτίμησιν τῆς σπουδαίας ταύτης ἀλληλογραφίας. Μετὰ χαρᾶς θὰ ἴδωμεν τὴν ἔκδοσιν καὶ τοῦ τρίτου τόμου συμπληροῦντος τὴν ἀλληλογραφίαν ταύτην.

II. I. M.

Gerhard Richter, Die Dialektik des Johannes von Damaskos. Eine Untersuchung des Textes nach seinen Quellen und seiner Bedeutung: Studia Patristica et Byzantina, 10. Heft. Ettal, Buch—Kunstverlag, 1964, σελ. 280, σχ. 80v.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἔχουσι πληθυνθῆ αἱ περὶ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι. Ὅλως δὲ ἰδιαίτερος ἀσχολεῖται περὶ αὐτὸ τὸ ἐν Scheyern Βυζαντινὸν Ἰνστιτούτον, τὸ ὁποῖον ἐπεξεργάζεται καὶ τὴν μεγάλην κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν συγγραμμάτων τοῦ Δαμασκηνοῦ (βλέπ. Fr. Dölger, Die Johannes Damaskenos—Ausgabe des byzantin. Instituts Scheyern, ἐν «Byzantion» 20 (1950) 303—314). Ἀξιόλογον συμβολήν, εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ ἀποτελεῖ καὶ ἡ μετὰ χεῖρας ἐπιστημονικῆ ἐργασία τοῦ Gerhard Richter, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Διαλεκτικὴ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ». Ἐρευνα τοῦ κειμένου κατὰ τὰς πηγὰς καὶ τὴν σημασίαν αὐτοῦ.

Ὁ σ., μετὰ βραχύτατον πρόλογον, ὁμιλεῖ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ του περὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ τῆς ἐπιδράσεως αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Θεολογίας, τῆς τε ἑλληνικῆς καὶ τῆς ῥωσικῆς καὶ τῆς δυτικῆς (σ. 1—7). Ἐἶτα ἐν τῷ α' κεφ., ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν «αἱ προϋποθέσεις τῆς ἐρένης τῆς Διαλεκτικῆς» (σ. 8—22) διαπιστοῖ ἐν πρώτοις τὴν παρὰ τῷ Δαμασκηνῷ στενὴν σχέσιν τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Δογματικῆς. Διὸ ἡ Διαλεκτικὴ νοεῖται ὑπ' αὐτοῦ ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τὴν «Ἐκθεσιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως», ἐν τῇ ὁποία γίνεται ἀσφιλῆς χρῆσις αὐτῆς. Ἐντεῦθεν ὁ σ. ἐρευνᾷ τὰς πιθανὰς φιλοσοφικὰς πηγὰς τῆς Διαλεκτικῆς, ἔπειτα δὲ καὶ τὰς θεολογικὰς τοιαύτας, τὰς πραγματευομένας καὶ φιλοσοφικὰ ζητήματα καὶ ἐννοίας. Ἀκολουθεῖ ἐν τῷ β' κεφ. ἡ περιγραφή «τῶν φιλοσοφικῶν κεφαλαίων τοῦ κώδικος τῆς Ὁξφόρδης Bodl. Auct. T. I. 6» ὡς «παραλλήλου κειμένου» τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργου τοῦ Δαμασκηνοῦ (σ. 23—39). Ἐν τῷ γ' κεφ. ἐξετάζεται ἡ «εἰσαγωγὴ δογμάτων στοιχειώδους» τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἥτις ἀποτελεῖ σύντομον εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Δογματικὴν (σ. 40—52). Ἐν τῷ δ' κεφ. προτάσσει ὁ σ. γενικὰς εἰσαγωγικὰς παρατηρήσεις εἰς τὴν Διαλεκτικὴν τοῦ Δαμασκηνοῦ ἢ τὰ «κεφάλαια φιλοσοφικά», τὸ κύριον ἀντικείμενον τῶν ὁποίων εἶναι ἡ Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὡς διδάσκεται ἐν ταῖς Κατηγορίαις αὐτοῦ, μετὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Πορφυρίου καὶ τινων ἐκκλησιαστικῶν ἐννοιῶν (σ. 53—63). Ἐπειτα δὲ ἡ κριτικὴ ἔρευνα τοῦ προλόγου καὶ τῶν ὀκτῶ εἰσαγωγικῶν κεφαλαίων τῆς Διαλεκτικῆς, ἀναλυομένου τοῦ περιεχομένου αὐτῶν μετὰ πολλῶν παρατηρήσεων καὶ παραπομπῶν εἰς τὰς οἰκείας πηγὰς (κεφ. ε'—η', σ. 64—221). Ἐν τέλει ὁ σ. ἐπιτάσσει τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς ὅλης ἐρένης του ἐν τοῖς κεφ. θ'—ια', ἐξ ὧν ἐν μὲν τῷ θ' ὁμιλεῖ περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῆς σημασίας τῆς Διαλεκτικῆς, ἐν δὲ τῷ ι' περὶ τῶν συμφωνιῶν καὶ τῶν ἀντιθέσεων μετὰξὺ τῆς Διαλεκτικῆς καὶ τῆς Ἐκθέσεως τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως, καὶ ἐν τῷ ια' περὶ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ ὡς συγγραφέως τῆς Διαλεκτικῆς (σ. 222—280). Ἐνταῦθα ἰδιαίτερας προσοχῆς ἄξια εἶναι τὰ γραφόμενα (σ. 262 ἐξ.) περὶ τῆς κατὰ τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνὸν σχέσεως τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν καὶ γενικώτερον τὴν γνῶσιν, ὡς καὶ περὶ τῆς συγγραφικῆς ἀξίας αὐτοῦ, εἰ καὶ ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ συμφωνή-

σωμεν μετὰ τοῦ κ. Richter, διαβλέποντος τὴν ιδιάζουσαν ἀξίαν τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ ὀλιγώτερον ἐν τῇ Δογματικῇ καὶ περισσώτερον ἐν τῇ Ἀγιογραφίᾳ (σ. 280).

Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει ἡ ὅλη μελέτη αὐτοῦ, συντεταγμένη μὲ ἀυστηρῶς ἐπιστημονικὰ κριτήρια, ἐκτεταμένη καὶ ἐργώδη ἔρευνα τῶν συναφῶν κειμένων καὶ πηγῶν καὶ μὲ κριτικὴν ὀξύνειαν καὶ μέθοδον καὶ ἐπιστημοσύνην, κέκτηται μεγάλην ἀξίαν, ἀποτελοῦσα πολὺτιμον συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἔργου τοῦ κλεινότες τὴν ἀρχαίαν δημιουργικὴν περίοδον τῆς Ὁρθοδόξου Δογματικῆς Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, τοῦ κλασσικοῦ τούτου δογματικοῦ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

I. N. KARMIPHS

Κωνσταντίνου Σπετσιέρη, Εἰκόνες Ἑλλήνων φιλοσόφων εἰς ἐκκλησίας. (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1963—1964). Ἀθῆναι 1964, σ. 76, σχ. 8ον.

Ἄξιον ἰδιαίτερας μελέτης εἶναι τὸ φαινόμενον τῆς ἐξεικονίσεως ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐν χριστιανικοῖς ναοῖς καὶ μοναῖς. Τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶχεν ἀπὸ μακροῦ προσελκύσει τὴν προσοχὴν τῶν εἰδικῶν ἐρευνητῶν, οἵτινες κατὰ τὰς περιγραφὰς τῶν διαφόρων χριστιανικῶν μνημείων ἀνεφέροντο ἰδιαίτερώς εἰς τὰς τοιχογραφίας ἐκάστου, τὰς παριστώσας Ἑλλήνας φιλοσόφους. Ἄλλ' ὁ καθηγητὴς κ. Σπετσιέρης, συγκεντρώσας πάντα τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, προέβη διὰ τῆς μετὰ χεῖρας μελέτης του α) εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κυρίως χώρου διασωθεισῶν μέχρι σήμερον εἰκόνων ἐν ναοῖς καὶ μοναῖς ἀρχαίων Ἑλλήνων σοφῶν (σ. 5—46), β) εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ φαινομένου τούτου (σ. 47—56) καὶ γ) εἰς τὸν καθορισμὸν τῆς ἀφετηρίας καὶ τῆς πορείας τῆς ἐξελιξέως τῆς ἐξεικονίσεως τῶν Ἑλλήνων σοφῶν (σ. 57—74). Ἐπιτάσσει δὲ ἐν τέλει τὰ συμπεράσματα τῆς ὅλης μελέτης του (σ. 74—76).

Ἐν πρώτοις ὁ σ. διαπιστοῖ, ὅτι εἰκόνες ἀρχαίων φιλοσόφων σφύζονται μέχρι σήμερον ἐν ταῖς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει μοναῖς τῆς Λαύρας καὶ τῶν Ἰβήρων, ἐν τῇ ἐν Λακεδαίμονι μονῇ τῆς Γάλας, ἐν ταῖς ἐν Ἠπειρῷ μοναῖς τῶν Φιλανθρωπινῶν καὶ τῆς Βελλᾶς καὶ ἐν τῷ ναῷ τοῦ χωρίου Νεγάδες Ζαγορίου, ὡς καὶ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Προφήτου Ἡλίου Σιατίστης· ἐξὼ δὲ τῆς Ἑλλάδος ἐν Κωνσταντινουπόλει, Μ. Ἀσίᾳ, Παλαιστίνῃ, Ῥωσίᾳ, Ῥουμανίᾳ, Βουλγαρίᾳ, Ἰταλίᾳ, Σικελίᾳ καὶ Γερμανίᾳ. Καὶ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι σπουδαιότερα καὶ παραστατικώτερα εἶναι ἡ ἐν τῇ τραπέζῃ τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει μονῆς τῆς Λαύρας μεγάλη τοιχογραφία, ἡ καλουμένη αἰ Ρίζα τοῦ Ἰεσοῦ, ἐκ τοῦ γνωστοῦ χωρίου τοῦ Ἡσαίου 11, 1 ἐξ: «Καὶ ἐξελεύσεται ῥάβδος ἐκ τῆς ρίζης Ἰεσοῦ, καὶ ἄνθος ἐκ τῆς ρίζης ἀναβήσεται, καὶ ἀναπαύσεται ἐπ' αὐτὸν πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, πνεῦμα σοφίας καὶ συνέσεως, πνεῦμα βουλής καὶ ἰσχύος, πνεῦμα γνώσεως καὶ συνέσεως.» Ἡ ὅλη παράστασις εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν ἐξηπλωμένον τὸν Ἰεσοῦ, ἀριστερὰ δὲ αὐτοῦ κατὰ σειρὰν ἐξ ἀρχαίους σοφούς, ἦτοι τὸν Σωκράτην, τὸν Πυθαγόραν, τὴν Αἰαλίαν (πιθανῶς Ὑπατίαν), τὸν Σόλωνα, τὸν Κλεάνθη καὶ τὸν Φίλωνα, καὶ δεξιὰ ἐτέρους ἐξ σοφούς, ἦτοι τὸν Ὀμηρον, τὸν Ἀριστοτέλην, τὸν Γαληνὸν, τὴν Σιβύλλαν, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλούταρχον. Ἐπειτα καὶ ἐν τῇ μονῇ τῶν Ἰβήρων καὶ δὴ ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τῆς Παναγίας τῆς Πορταΐτισας σφύζονται ἐπτά εἰκόνες σοφῶν, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1683, ἦτοι τοῦ Σόλωνος, Φίλωνος, Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους, Σοφοκλέους, Θουκυδίδου καὶ Πλουτάρχου. Ὁμοίως ἐν τῇ μονῇ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τῆς ἀποκαλουμένης Γόλας ἐν Λακεδαίμονι, σφύζονται ἕτεραι ὀκτώ εἰκόνες ἀρχαίων σοφῶν, ἦτοι τοῦ Σόλωνος, Θουκυδίδου, Πλουτάρχου, Σιβύλλας, Ἀριστοτέλους, Πλάτωνος, Χίλωνος καὶ Ὀμήρου. Ὡσαύτως ἐν Ἠπειρῷ καὶ δὴ πρῶτον μὲν ἐν τῇ μονῇ τῶν Φιλανθρωπινῶν (ἐπὶ τῆς νησίδος τῆς λίνης τῶν Ἰωαννίνων) σφύζονται ἕτεραι ἐπτά εἰκόνες: τοῦ Πλάτωνος, Ἀπολλωνίου, Σόλωνος, Ἀριστοτέλους, Πλουτάρχου, Θουκυδίδου καὶ Χίλωνος, δεῦτερον δὲ ἐν

τῇ μονῇ Βελλᾶς ἕτεροι τέσσαρες, ἦτοι τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Σόλωνος, καὶ τρίτον ἐν τῷ ναῶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου Νεγάδων Ζαγορίου ἕτεροι δύο, ἦτοι τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλουτάρχου. Τέλος καὶ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ Σιατίστης εὕρηται ἐξ εἰκόνες τοῦ Σόλωνος, Πλουτάρχου, Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους, Θουκυδίδου καὶ Σιβύλλας. Πρὸς τούτοις ἕμοιοι ἐξεικονίσεις ἀρχαίων σοφῶν ὑπῆρχον ἢ ὑπάρχουσιν ἔτι καὶ ἔξω τῆς Ἑλλάδος ἐν Κωνσταντινουπόλει (Σουλοῦ—Μοναστήρ), Μ. Ἀσία (Ἰκόνιον), Παλαιστίνη (μονὴ Σταυροῦ), Ῥωσία (μονὴ Otesskij), Ῥουμανία (Voronet, Sucevita, Humor, Vatra Moldovitei, Suceava καὶ Genuneni), Βουλγαρία (Τύρνοβον, Μπάσκοβο καὶ Ἀρμπανάσι: «Ῥίζα τοῦ Ἰεσσαί!»), Ἰταλία (Πίζα), Μεσσηνία Σικελίας καὶ Γερμανία (Ulm). Γενικῶς «αἱ διασωζόμεναι μέχρις ἡμῶν ἐξεικονίσεις Ἑλλήνων σοφῶν εἰς ἐκκλησίας ἔχουν παλαιότεραν ἀφετηρίαν, ἀνερχομένην μέχρι τῆς 10ης ἑκατονταετηρίδος· αὕτη ἐμφανίζεται ἐπιμονωτέρα ἐν τῇ χριστιανικῇ Ἀνατολῇ χωρὶς νὰ λείπῃ καὶ ἀπὸ τὴν Δύσιν» (σ. 56).

Ἀξιοσπουδάστα δ' εἶναι καὶ τὰ λόγια τὰ ἀναγραφόμενα ἐπὶ τῶν εἰληταρίων τῶν εἰκότων τῶν ἀρχαίων σοφῶν. Κατὰ τὸν σ. «εἰς ὠρισμένα ἐξ αὐτῶν τὰ λόγια ἀποδίδουν πυρῆνας νοημάτων τῶν φιλοσόφων, ἀλλ' ὅμως δὲν προέρχονται ἀπὸ καθωρισμένα κατ' ἀκρίβειαν χωρία συγγραμμάτων. Εἰς ἄλλα πάλιν ὑπάρχουν λόγια ἀποδιδόντα εἰς τοὺς φιλοσόφους χριστιανικὰς ἰδέας, εἰς ἄλλα δὲ περιέχουν πράγματι κείμενα ἐκ τῆς ἀποκρύφου χριστιανικῆς φιλολογίας... Σκοπὸς τῆς ἐξεικονίσεως ἦτο ἢ διὰ ζωγραφικῆς παραστάσεως ἔκφρασις τῆς ἀδιαλείπτως διδασκομένης πεποιθήσεως τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὅτι ἡ ἐπιμύθησις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τῆς πολυθεϊστικῆς εἰδωλολατρίας παρεσκευάσθη διὰ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, οἵτινες εἶχον διδάξει κατ' αὐτῆς». Τῶν ἀρχαίων δὲ σοφῶν «γνώρισμα ἐπιλογῆς ἦτο ἡ διδασκαλία τῶν προσώπων, ἐφ' ὅσον ἦτο συγγενῆς πρὸς τὰ χριστιανικὰ δόγματα» (σ. 57, 67 ἐξ.) Ἰδοὺ τὰ λόγια τῶν εἰληταρίων: Σωκράτους:

«Καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀδηθήσεται καὶ τιμηθήσεται ὑπὸ πάντων ἐφ' ὅλην τὴν οἰκουμένην». Πυθαγόρου: «Ὁ Θεὸς ἐστὶ νοῦς καὶ λόγος καὶ πνεῦμα καὶ ὁ λόγος σαρκωθείς ἐκ τοῦ Πατρὸς». Αἰαλάς (Ἰπατίας): «Ὁ Χριστὸς μέλλει γεννηθῆναι ἐκ παρθένου Μαρίας καί...». Σόλωνος: «...σάρκα ἀνθρώπου...παρθένου... καὶ καλέσουσιν αὐτῷ ἄφειν καί... κρίσιν(;)». Κλεάνθους: «Ὁ τὸν κόσμον (;) τεταγὼς καὶ τὴν γῆν ἐκ πυρὸς πλάσας ὑστερον γεννᾷται ἐξ ἀχράντου Μαρίας τε παρθένου». Φίλωνος: «Γόνος ἐκ γόνου καὶ Θεοῦ γόνος ἐκ μητρὸς κόρης... γεννηθεὶς αὐτὸς Θεὸς τέλειος». Ὀμήρου: «...ὄψέ γῆς... σάρκα... σφάλματος». Ἀριστοτέλους: «Φῶς τῆς ἁγίας Τριάδος λάμπει ἐπὶ πᾶσαν τὴν κτίσιν καὶ τὸ Χριστοῦ φῶς ποιηταί (;) εἰς αἰῶνα αἰῶνος Θεὸς ἀνίσταται εἰς τέλος», καὶ «Ἀκάματος φύσει Θεοῦ γέννησις· ἐξ αὐτοῦ γὰρ ὁ αὐτὸς οὐσιούται λόγος». Γαληνοῦ: «Καὶ πάλιν ἐρχεται κρίων ζῶντας καὶ νεκρούς, καὶ ἀποδώσῃ ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ». Σιβύλλας: «Καὶ σταυρωθήσεται ὑπὸ Ἑβραίων ἀπίστων καὶ μακάριοι οἱ ἀκούοντες αὐτόν, οὗαι δὲ οἱ μὴ ἀκούοντες». Πλάτωνος: «Θεὸς ἦν μὲν αἰεὶ καὶ ἐστὶ καὶ ἔσται, οὔτε ἀρχάμενος οὔτε πανσόμειος». Πλουτάρχου: «Ὅψέ ποτε ἤξει ὁ ἄναρχος ἀνάρχον γόνος καὶ τὴν πολισχιδῆ ταύτην ἐλάσειε γῆν», καὶ «Τῷ τῶν ὄλων ὑπερτάτῳ οὐδὲν ἕτερον προσεπινοεῖται, ὁ λόγος σοφός». Σοφοκλέους: «Ἔστι Θεὸς ἄναρχος, ἀπλοῦς τῇ φύσει».

Τέλος ὁ σ., ἐν τῇ προσπαθείᾳ ὅπως δώσῃ «ἐρμηνείαν τοῦ φαινομένου» τῆς ἐξεικονίσεως τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σοφῶν ἐν χριστιανικοῖς ναοῖς καὶ μοναῖς (σ. 47 ἐξ.), ἀπορρίπτει ὀρθῶς τὰς διατυπωθείσας ὑποθέσεις περὶ προσελύσεως αὐτοῦ ἐκ τῆς Θεοσοφίας ἢ τῆς ἀποκρύφου μεσαιωνικῆς Φιλολογίας (N. Βέης, J. Stefanescu, A. v. Premerstein), δεχόμενος ὅτι ὡς βάσις καὶ ἀφετηρία αὐτοῦ ἐχρησίμευσεν ἢ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὅτι ἡ φυσικὴ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν κόσμον ἐγένετο, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ διὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας,

καὶ ἐπομένως στενὴ εἶναι ἢ μεταξὺ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ σχέσις, ἀφοῦ, κατὰ τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα, «ὁ αὐτὸς Θεὸς ἀμφοῖν ταῖν Διαθήκαιν χορηγός, ὁ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας δοτὴρ τοῖς Ἑλλησιν, δι' ἧς ὁ παντοκράτωρ παρ' Ἑλλησι δοξάζεται» (Στρωμ. VI, 5, 42). Εἰς ταῦτα ἐπιθυμοῦμεν νὰ προσθέσωμεν καὶ τὴν δογματικὴν «ἐρμηνείαν τοῦ φαινομένου» τούτου, ἣν διὰ πλείονων ἀνεπτύξαμεν ἀλλαγῶν. Καθ' ἡμᾶς λοιπὸν εἶναι δυνατὸν, ἀπὸ ἐκκλησιολογικῆς ἐπόψεως, νὰ ἐξεικονίζωνται οἱ ἀρχαῖοι σοφοὶ ἐν τοῖς χριστιανικοῖς ναοῖς, ὡς γενόμενοι μέλη τῆς προϋπαρξάσης Ἐκκλησίας τῶν Ἐθνῶν ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ, ἥτις μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Π. Διαθήκης, ἀπετέλεσαν προτύπων καὶ προπαρασκευὴν καὶ πρόδρομον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κ. Διαθήκης. Οὕτως ὁ ἱερός Χρυσόστομος θεώρει ὡς μέλη τῆς ἐνιαίας Ἐκκλησίας «πάντας τοὺς χοροὺς τῶν πιστῶν», Ἰουδαίων τε καὶ Ἐθνικῶν, πάντων τῶν αἰώνων, τονίζων ὅτι ἀδιακρίτως αἱ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης πιστοὶ, καὶ ὄντες καὶ γενόμενοι καὶ ἐσόμενοι, εἶναι μέλη τῆς Ἐκκλησίας: «πάλιν καὶ οἱ πρὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας εὐηρεστηκότες ἐν σώματι εἰσι», συναποτελοῦντες σὺν τοῖς μετὰ τὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ πιστοῖς τὸ ἐν ζῶν σώματι τῆς Ἐκκλησίας, διότι «κάκκεινοι τὸν Θεὸν ἤδεσαν» (Ρ.Γ. 62,75). Πράγματι ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ συγγραφέων διεμορφώθη ἡ ἐννοία τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἕξαι καὶ ὑπεράνω χώρου καὶ χρόνου, τῆς περιλαβούσης πάντας τοὺς πιστεύσαντας ἐκ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Π. Διαθήκης, τῆς τῶν Ἐθνῶν καὶ τῆς τῆς Κ. Διαθήκης, καὶ δὴ ἀπ' ἀρχῆς, ἥτοι ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ καὶ μάλιστα ἀπὸ τοῦ Ἀβελ τοῦ δικαίου, μέχρι τῆς τελειώσεως καὶ δόξης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ αἰωνιότητι, σωθέντας δὲ πάντας διὰ τοῦ ἐξιλαστηρίου θανάτου τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τὴν συμμετοχὴν δὲ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τότε ἐθεωρήθη ὅτι ἤρκει κυρίως ἡ πίστις πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν ἐλευσόμενον Λαωτρωτὴν μετὰ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγιότητος, καὶ ἐπομένως οἱ πρὸ Χριστοῦ ζήσαντες διεκρίθησαν ἐπὶ τῇ αὐτῇ περιπτῶσι πιστεῖ τῶν χριστιανῶν, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖνοι μὲν ἐπίστευσαν εἰς τὸν ἐλευσόμενον Λαωτρωτὴν, ἐνῶ οἱ χριστιανοὶ εἰς τὸν ἐλθόντα ἤδη. Πάντες λοιπὸν οἱ πιστοὶ καὶ δίκαιοι πασῶν τῶν ἐποχῶν ἐθεωρήθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Πατέρων ὡς πιστεύσαντες εἰς τὸν ἐλευσόμενον Σωτῆρα τοῦ κόσμου καὶ ἔρα ὡς ἀνήκοντες εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν του, ἐφ' ὅσον ἐγένετο αὐτὸς προσδοκία ἐθνῶν» (Γεν. 49,10) καὶ «ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιούσιν» (Ἡσ. 42,4). Ἡ πεποίθησις δὲ αὕτη ἤρξατο ἐπικρατοῦσα ἰδίως διὰ τῶν ἀρχαίων Ἀπολογητῶν καὶ τῶν Ἀλεξανδρινῶν θεολόγων, ἐξ ὧν ὁ Ἰουστίνος ὑπεστήριξεν, ὅτι ὅσοι ἐκ τῶν Ἐθνικῶν κατεῖχον σπέρματά τινα ἀληθείας παρὰ τοῦ «σπερματικοῦ Λόγου» καὶ ἔζησαν «μετὰ λόγου, χριστιανοὶ ἦσαν, κὰν ἄθεοι ἐνομισθησαν» τοῦτο πολλῶν μᾶλλον ἰσχύει περὶ τῶν Ἰουδαίων· οὕτως ἐκ τῶν Ἐθνικῶν καὶ τῶν Ἰουδαίων μνημονεῦονται ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου «ἐν Ἑλλησι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάρους δὲ Ἀβραάμ καὶ Ἀνανίας καὶ Ἀζαρίας καὶ Μισαήλ καὶ Ἡλίας καὶ ἄλλοι πολλοὶ» (Ρ.Γ. β. 397). Ὁ δὲ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μετὰ πολλῶν ἄλλων ἀρχαίων Πατέρων ἐδίδασκον: «Τί οὖν; ἡδικήθησαν, φησὶν, οἱ πρὸ τῆς παρουσίας αὐτοῦ; οὐδαμῶς· ἐνῆν γὰρ καὶ μὴ ὁμολογήσαντες τὸν Χριστὸν τότε σωθῆναι. Οὐ γὰρ τοῦτο ἀπῆρτεῖτο παρ' αὐτῶν, ἀλλὰ τὸ μὴ εἰδωλολατρεῖν καὶ τὸ τὸν ἀληθινὸν Θεὸν εἰδέναι· «Κύριος, γὰρ φησιν, ὁ Θεός σου, Κύριος εἷς ἐστίν» ... Τότε μὲν γὰρ ἤρκει εἰς σωτηρίαν τὸ τὸν Θεὸν εἰδέναι μόνον· νυνὶ δὲ οὐκέτι, ἀλλὰ δεῖ καὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ γνώσεως» (Ρ.Γ. 57, 416/7). Ἡ σωτηρία λοιπὸν τῶν πρὸ Χριστοῦ πιστῶν καὶ δικαίων, ἐν οἷς καὶ πολλῶν Ἑλλήνων σοφῶν, εἶναι σύμφωνος καὶ πρὸς τὸν ἀπόλυτον καὶ καθολικόν, διὰ σύμπασαν τὴν ἀνθρωπότητα, χαρακτῆρα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Καθ' ὅσον ἡ ἐξιλαστήριος ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ θυσία τοῦ Σωτῆρος προσηνέχθη ὑπὲρ πάντων τῶν ἀνθρώπων, καὶ τῶν πρὸ καὶ τῶν ἐπὶ καὶ τῶν μετὰ Χριστόν, πάντες δὲ οἱ εὐσεβεῖς καὶ δίκαιοι καὶ καθόλου οἱ ἐπιδεικτικοὶ σωτηρίας, ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ κόσμου τούτου, πιστεύοντες γίνονται μέτοχοι τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας καὶ μέλη

τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ, οὕτως ὥστε ἐνώπιον τοῦ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας αἰωνίως ἡνωμένου Χριστοῦ κάμπει πᾶν γόνυ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων (Φιλιπ. 2,10/1. Ἀποκ. 5,13). Διὰ ταῦτα ὁ μὲν Ἀπόστολος Παῦλος ὠμίλησε περὶ «νέφους μαρτύρων» τῆς Π. Διαθήκης, «διὰ πίστεως» μαρτυρησάντων (Ἐβρ. 11,33,12,1), ὁ δὲ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος περὶ πολλῶν «κεκοιμημένων ἀγίων» (Ματθ. 27,52), οἵτινες πάντες ἤντησαν προφανῶς ἐκ τῆς μοναδικῆς πηγῆς τῆς σωτηρίας «τοῦ Ἀρνίου τοῦ ἐσφαγμένου ἀπὸ καταβολῆς κόσμου» (Ἀποκ. 13,8. Κορ. 10,4). Πάντες οὗτοι μετὰ τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ψυχῶν τῶν ἀπ' αἰώνων τετελειωμένων δικαίων, ἐν οἷς καὶ πολλῶν ἀρχαίων σοφῶν, ἀνήκουσιν εἰς τὴν οὐράνιον Ἐκκλησίαν, ἥτις εἶναι «ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἡ μὴ βλεπομένη, νοουμένη δὲ πόλις, ἐν ἣ πολιτεύομεθα καὶ πρὸς ἣν ἐπειγόμεθα ἡς πολιτὴς Χριστὸς καὶ συμπολιταί πανήγυρις καὶ Ἐκκλησία πρωτοτόκων, ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς, καὶ περὶ τὸν μέγαν πολιστὴν ἐορταζόντων τῇ θεωρίᾳ τῆς δόξης καὶ χορευόντων χορεῖαν τὴν ἀκατάλυτον», κατὰ τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον (P.G. 35, 796). (Βλέπ. πλεῖω ἐν Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ἐκκλησιολογία τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν, Ἀθῆναι 1962, σ. 16 ἐξ., καὶ ἄρθρον «Ἐκκλησία» ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τ. 5 σ. 465 ἐξ.)

Τοσαῦτα περὶ τῆς δογματικῆς ἐρμηνείας τοῦ φαινομένου τῆς ἐξεικόνισης τῶν ἀρχαίων Ἐλλήνων σοφῶν ἐν χριστιανικοῖς καθιδρύμασι καὶ περὶ τοῦ ὅλου περιεχομένου τῆς μελέτης τοῦ συναδέλφου κ. Κ. Σπετσιέρη, πρὸς τὸν ὁποῖον πολλοὶ ὀφείλονται χάριτες καὶ ἀπὸ θεολογικῆς πλευρᾶς διὰ τὴν πολύτιμον ταύτην προσφορὰν του οὐ μόνον εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν καὶ τὴν Φιλολογίαν, ἀλλὰ προσέτι καὶ εἰς τὴν Θεολογίαν.

I. N. KAPMIPHS

Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου, Αὐτοβιογραφικὸν Σημείωμα (1898-1963) καὶ Πνευματικὴ Προσφορὰ (1913-1963), Ἀθῆναι, 1963, σ. 92.

Ἐνταῦθα ὁ καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων καὶ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κ. Φιλιππίδης παρέχει κατὰ ἓνα αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν τρόπον πάσας τὰς πληροφορίες, βιογραφικὰς καὶ βιβλιογραφικὰς, αἵτινες εἶναι ἀναγκαῖαι διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ βίου καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως αὐτοῦ.

Εἰς τὸ I. Αὐτοβιογραφικὸν Σημείωμα (1898-1963), σ. 3-9, καταγράφονται κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν τὰ κυριώτερα γεγονότα ἐκ τοῦ βίου τοῦ κ. Φιλιππίδου μέχρι τοῦ 1963. Τὸ II. Πνευματικὴ Προσφορὰ (1913-1963), σ. 10-50, Α) Ἐντυπος, σ. 10-39, Β) Ρηθεῖσα καὶ ἀδημοσίευτος, σ. 39-48, περιλαμβάνει κατάλογον ἐργασιῶν, ἐν συνόλῳ 285 τὸν ἀριθμὸν, μετὰ συντόμων πληροφοριῶν καὶ ἀναλύσεως μιᾶς ἐκάστης ἐξ αὐτῶν. Καὶ ἐνταῦθα ἀκολουθεῖται ἡ χρονολογικὴ σειρά. Καλὸν θὰ ἦτο μερικὰ ἐκ τῶν ἀδημοσιεύτων, αἵτινα ἔχουν ἱστορικὴν σημασίαν, νὰ ἔβλεπον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, ὡς εἶναι τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 34, 53, 58, 59, 81 κ. ἄ. Ἀκολουθοῦν κριτικαὶ τινας ἐκ περιοδικῶν ἡμετέρων καὶ ξένων, καθὼς καὶ ἐξ ἐπιστολῶν ἐπὶ ἐργασιῶν τινῶν τοῦ κ. Φιλιππίδου. Ἐν τέλει ἐν εἴδει παραρτήματος καταχωροῦνται τὰ ἐπίσημα κείμενα τῆς ἀναγορεύσεως τοῦ κ. Φιλιππίδου εἰς ἐπιτιμον διδάκτορα τῆς θεολογίας ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ἐν Μάρβουργ Φιλιππείου Πανεπιστημίου (σ. 84-8) καὶ μία γερμανιστὴ περίληψις τοῦ ὅλου βιβλίου (σ. 89-92).

Ἡ ὑπὸ τοῦ ἰδίου καθηγητοῦ ἔκδοσις τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ καὶ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος τούτου ἀποτελεῖ μίαν πρώτης τάξεως πηγὴν, διὰ τὴν μελέτην τοῦ ἔργου καὶ τῆς δράσεως τοῦ κ. Φιλιππίδου, εἰς τὸν ὁποῖον εὐχεται ὁ γράφων εὐλογίαν ἀπὸ Κυρίου καὶ συνέχισιν τοῦ καρποφόρου αὐτοῦ ἔργου.

Βασίλειος Θ. Σταυρίδης.

Ἄνδρου Ἰω. Φυτράκη, Γεώργιος Ἄγγ, Σωτηρίου, Ἀθήναι, 1963, σ. 62, μετὰ μιᾶς εἰκόνας.

Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀκολουθοῦσα τὴν λαμπρὰν παράδοσιν τῶν τελευταίων ἐτῶν, τῆς ἀφιέρωσης δηλ. τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος αὐτῆς εἰς ἓνα τῶν καθηγητῶν τῆς Σχολῆς, ζῶντα ἢ τεθνεῶτα, ἀφιέρωσε τὸν ΙΔ' (1958-1960) τῆς ἐτησίας ταύτης ἐκδόσεως τόμον εἰς τὸν κ. Γεώργιον Σωτηρίου, ὁμότιμον ἤδη καθηγητὴν, διδάξαντα ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν τὰ μαθήματα τῆς ἔδρας τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας (1924-1951).

Ὁ κ. Σωτηρίου συνδυάζει ἐν ἑαυτῷ τὸ παράδειγμα τοῦ θεολόγου καὶ ἀρχαιολόγου, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἔχει σημασίαν διὰ τὴν κατανόησιν τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας. Ἐκτὸς τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ συγγραφικοῦ αὐτοῦ ἔργου, τὸ ὄνομα τοῦ κ. Σωτηρίου θὰ παραμείνῃ ἐν τῇ ἱστορίᾳ συνδεδεμένον πρὸς τὰς ὑπ' αὐτοῦ γενομένας ἐκασταχοῦ ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφὰς καὶ ἐργασίας, καθὼς καὶ μετὰ τὴν ἵδρυσιν καὶ διοργάνωσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν.

Ἡ ἐργασία τοῦ καθηγητοῦ κ. Φυτράκη ἐξ 62 σελίδων, ἐκτὸς τοῦ προλόγου (σ. 5), χωρίζεται εἰς τρία μέρη: I. Βιογραφικὰ (σ. 6-11), II. Ὁ Διδάσκαλος—Ὁ ἔρευνητής—Ὁ ἄνθρωπος (σ. 11-26), III. Συγγραφικὴ Δράσις (σ. 26-62).

Ἡ παράθεσις τῶν συγγραφῶν τοῦ κ. Σωτηρίου (ἐπὶ πέντε δεκαετηρίδας περίπου, 200 περίπου τὸν ἀριθμὸν) γίνεταί κατὰ τὴν ἐξῆς συστηματικὴν τάξιν: Α'. Πορίσματα ἐξ ἀνασκαφῶν, Β'. Ἔργα γενικωτέρου περιεχομένου—Συγγραφαὶ περὶ Μνημείων ὠρισμένων περιοχῶν, Γ'. Μονογραφίαι περὶ Μνημείων, Δ'. Ἀρχιτεκτονικὴ, Ε'. Γλυπτικὴ, Ζ'. Ζωγραφικὴ, Η' Μικροτεχνία, Θ' Ὅδηγοὶ Μουσείων—Περιγραφαὶ ἀρχαιολογικῶν Συλλογῶν καὶ Κειμηλίων, Ι'. Λόγοι καὶ ἄρθρα διάφορα, ΙΑ'. Βιβλιοκρισίαι—Παρουσιάσεις ἔργων ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν. «Ὡς εἶναι εὐνόητον, ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυσις ἑνὸς τόσου ἐκτεταμένου συγγραφικοῦ ἔργου δὲν εἶναι εὐχερὴς. Ἐνεκα τούτου περιοριζόμεθα κατωτέρω εἰς συντομωτάτην μνείαν τοῦ περιεχομένου τῶν διαφόρων συγγραφῶν καὶ δὴ τῶν ἐξ αὐτῶν προκυπτόντων πορισμάτων, τὴν ὑποδήλωσιν τῶν περὶ αὐτῶν δημοσιευθεισῶν βιβλιοκρισιῶν καί, εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις, τὴν ἐκ τούτων παράθεσιν περικοπῶν τινων» (σ. 26).

Βασίλειος Θ. Σταυρίδης.

Τοῦ ἰδίου, Μισαὴλ Ἀποστολίδης, ἐπὶ τῇ Ἐκατονταετηρίδι ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ (1862-1962), Ἀθήναι, 1964, σ. 41, μετὰ μιᾶς εἰκόνας.

Ὁ Μισαὴλ Ἀποστολίδης (1789-1862) ὑπηρετήσεν ὡς ἱερεὺς καὶ διδάσκαλος εἰς διαφόρους Ἑλληνικὰς Ὀρθοδόξους Κοινότητας τῆς Εὐρώπης καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὡς καθηγητῆς καὶ σχολάρχης (κοσμητῶρ) τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς καὶ ἐξῆς (1837) καὶ τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς ὡσαύτως (1844), ὡς ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καὶ Ἡλείας (1852-1861) καὶ ὡς μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ Πρόεδρος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου (1861-1862).

Ἡ παρούσα μελέτη εἶναι μία βιογραφία τοῦ ἀνδρὸς τούτου ὑπὸ τοῦ συμπατριώτου αὐτοῦ (ἐκ Κρήτης) καθηγητοῦ τοῦ ἰδίου Πανεπιστημίου κ. Φυτράκη. Ὁ τρόπος παραθέσεως τοῦ ὕλικου μιᾶς παρουσιάζει μίαν ἱστορικὴν βιογραφίαν, ἐν ἣ περιλαμβάνονται τὰ πάντα ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ Μισαὴλ Ἀποστολίδου καὶ τοιοῦτοτρόπως ἀνευ δυσκολίας τίνος ὁ ἀναγνώστης παρακολουθεῖ τὴν ἰδεολογικὴν καὶ ἄλλην ἐξέλιξιν τοῦ βιογραφουμένου ἀνδρὸς. Ὁ ἀναγνώστης μόνος του δύναται εὐκόλως νὰ ἐξαγάγῃ τὰ κύρια χρονικὰ σημεῖα ἐκ τοῦ βίου καὶ τὸν κατάλογον τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀποστολίδου. Ἡ κατανόησις τοῦ

οὕτως εἰ βιογραφουμένου ἀνδρὸς καθίσταται εὐκολωτέρα ἐκ τῆς ὅσον τὸ δυνατὸν πληρεστέρας ἀναλύσεως τοῦ περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔδρασεν ὁ Ἀποστολίδης.

Οὗτος κατέχει τὴν ἰδίαν θέσιν, τὴν ὁποίαν εἶχε καὶ ὁ ἀοιδίμος πρῶτος σχολάρχης τῆς ἡμετέρας Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης Κωνσταντίνος Τυπάλδος. Ἀμφότεροι ἀφήκων μὲ τὸ παράδειγμά των καὶ τὴν δρᾶσιν αὐτῶν ἀναγλύφους τὰς προσωπικότητάς των εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν δύο τούτων Σχολῶν.

Ὁ κ. Φυτράκης διὰ τῆς μελέτης του ταύτης ἀναλύει καὶ διαζωγραφίζει μίαν προσωπικότητα ἀλλὰ καὶ μίαν ἐποχὴν, χρησιμοποιοῦν τὰς κυριώτερας τῶν πηγῶν, προβαίνων δὲ καὶ εἰς προσωπικὰς κρίσεις ἐπ' αὐτῶν καὶ εἰς παραλληλισμούς πρὸς τὴν σημερινὴν πραγματικότητα (σ. 15, 24 κ. ἄ.).

Βασίλειος Θ. Σταυρίδης.

Μάρκου Ἀ. Σιώτου, Βασίλειος Χ. Ἰωαννίδης (Εἰς Μνημόσυνον), Θεολογία 34 (1963) 652-665.

Ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Βασιλείου Χ. Ἰωαννίδου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐλύπησε βαθύτατα τοὺς φίλους καὶ γνωστούς αὐτοῦ, μεταξύ δὲ τούτων καὶ τοὺς κύκλους τῆς ἡμετέρας Θεολογικῆς Σχολῆς, ἧς ὑπῆρξε τέκνον πεφιλημένον καὶ τὴν ὁποίαν ἐτίμησε δι' ὅλου τοῦ βίου αὐτοῦ.

Ἡ εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦτον ἐμφάνισις τῆς μετὰ χεῖρας πρώτης μελέτης ὑπὸ τοῦ κ. Σιώτου, συναδέλφου τοῦ ἐκλιπόντος, ἀποτελεῖ ἕν εὐλαβὲς μνημόσυνον τοῦτου πρὸς τὴν μνήμην τοῦ ἀποικομένου καὶ χωρίζεται εἰς δύο μέρη: 1. τὸ βιογραφικὸν (σ. 652-8), καὶ 2. τὸ βιβλιογραφικὸν (σ. 658-665). Α'. Ἐπιστημονικὰ ἔργα, συγγράμματα καὶ μελέται (σ. 658-661), Β'. Ἄρθρα εἰς περιοδικὰ καὶ Ἐγκυκλοπαιδείας (σ. 661-5). Εἰς τὰ τελευταῖα εἶναι δυνατὸν νὰ προσθέσῃ τις καὶ ὀλίγα τινὰ ἄρθρα ἐμφανισθέντα εἰς τὸν ἐν Φαναρίῳ ἐκδιδόμενον Ἀπόστολον Ἀνδρέαν.

Τοῦ ἀοιδίου Βασιλείου Ἰωαννίδου ἡ μνήμη εἴη αἰωνία!

Βασίλειος Θ. Σταυρίδης.

Heinrich Vogel, Das Nicaenische Glaubensbekenntnis. Eine Doxologie. Berlin - Stuttgart (Letzner-V.) 1963, σ. 215.

Ὁ ἀνωτέρω τόμος ἀποτελεῖ ἔκφρασιν τῆς ἐντόνου ἐπιθυμίας τοῦ σ. διὰ μίαν συνάντησιν τῆς συγχρόνου διαμαρτυρομένης Θεολογίας μὲ τὸν θεολογικὸν πλοῦτον τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ὁ φιλορθόδοξος σ., Καθηγητῆς τῆς συστηματικῆς Θεολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Ἀνατολικοῦ Βερολίνου, στρεφόμενος πρὸς τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων ζητεῖ νὰ πλουτίσῃ τὴν σύγχρονον θεολογικὴν σκέψιν διὰ τῆς ἐμπειρίας τῶν Πατέρων. Παρακολουθῶν κατὰ λέξιν τὸ κείμενον τοῦ Συμβόλου Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως προσφέρει τοῦτο μὲ συναρπαστικὸν ὕφος εἰς μίαν σύγχρονον ἐρμηνείαν. Ἐν ὄψει μιᾶς παραπαιούσης ὑποκειμενικῆς ἐκδοχῆς τοῦ χριστιανικοῦ Κηρύγματος ἐξαιρεῖ τὴν πατερικὴν στάσιν τῆς ὑπάρξεως ἕναντι τοῦ ἐαυτὸν ἀποκαλύπτοντος Θεοῦ: Τὴν Δοξολογίαν. Ὁ σ. παραλλήλως πρὸς τὸν Edmund Schlink (Die Struktur der dogmatischen Aussage als ökumenisches Problem vñ ἐν: Der kommende Christus und die kirchlichen Traditionen. Göttingen 1961, σ. 24 κ. ἐξ.) βλέπει (πρβλ. σ. 67 κ. ἐξ.) τὴν οὐσίαν τοῦ Ὁρθοδόξου Καθολικοῦ Δόγματος εἰς τὸν δοξολογιακὸν αὐτοῦ χαρακτήρα. Ὡς γνώσις κατευθυνομένη ἐκ τῆς Ἀληθείας τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ ἢ α' Ὁρθο—δοξία εἶναι «Δοξο—λογία (σ. 69). Ἡ προτεσταντικὴ ὀρολογία τοῦ σ. ἐμπλουτιζομένη εἰδικώτερον διὰ στοιχείων ἐκ τῆς Διαλεκτικῆς Θεολογίας καὶ τῆς ὑπαρξιακῆς σκέψεως τοῦ Kierkegaard γίνεται τὸ ὄργανον διὰ τὴν ἐρμη-

νείαν τοῦ Συμβόλου εἰς ἓνα κόσμον, ὁ ὁποῖος ἴσταται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μακρὰν τῆς ζώσης Παραδόσεως. Βαθεῖα σχέψις καὶ γλαφυρὰ ἔκθεσις καθιστοῦν τὸ βιβλίον λίαν ἐνδιαφέρον. Ἡ ἱστοριοδογματικὴ ἔρευνα δὲν ἀπασχολεῖ τὸν σ. ὁ ὁποῖος μὲ αὐθορμητισμὸν καταγράφει τὸ περιεχόμενον μιᾶς εὐσεβοῦς καὶ βαθείας μελέτης τοῦ Συμβόλου. Ὁ Ὀρθόδοξος ἀναγνώστης παρά τινας ἐπιφυλάξεις (πρβλ. «filioque» σ. 153/6) ἀνακαλύπτει εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ μὴ ὀρθοδόξου σ. ἓνα πλοῦτον σχέψεως, ὁ ὁποῖος γοητεύει. Ὁ διαμαρτυρούμενος ἀναγνώστης ἀκούει εἰς τὴν γλῶσσάν του, τί σημαίνει ζῶσα Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Θεολογία, Θεολογία, ἡ ὁποία νικᾷ τὸν χρόνον καὶ τὴν αἵρεσιν.

Κωνσταντῖνος Ε. Παπαπέτρου.

Dogma und Denkstrukturen. (Festschrift: E. Schlink z. 60. Geb.).
Hrsg. v. W. Joest und W. Pannenberg. Göttingen (Vandenhoeck
u. Ruprecht) 1963, σελ. 177.

Τὸ ἀφιέρωμα ἀπαρτίζουσι ἔξ μελέται: Ὁ Ernst Kinder, Dogmatik und Dogma (σελ. 9-28) ἐξετάζει τὸ ἔργον τῆς δογματικῆς, τὴν μέθοδον αὐτῆς, τὴν σημασίαν τοῦ δόγματος διὰ τὴν δογματικὴν καὶ τὴν ἰδιαίτερον εὐθύνην τῆς δογματικῆς ἐργασίας. Κατὰ τὸν σ. ἡ διαφορὰ μεταξύ δόγματος καὶ δογματικῆς συνίσταται εἰς τὸ ὅτι τὸ ὑποκείμενον τοῦ δόγματος εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἐκ τῆς ἐμπειροῦ τῆς πίστεως ὁμολογεῖ διὰ τοῦ κηρύγματος «τὸ ἐν αὐτῇ ὁπωσδήποτε ἰσχύον» («das unbedingt Gellende in ihr»), ἐνῶ ὁ δογματικὸς θεολόγος ὡς μεμονωμένος χριστιανὸς ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν ὁποίαν διαθέτει τὰς δυνάμεις του, ἔρευρᾷ ὑπὸ ἰδίαν εὐθύνην ἐπιστημονικῶς τὰ μετὰ τοῦ δόγματος συνδεόμενα προβλήματα (σελ. 25). Ἡ δογματικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ συνδέονται πρὸς ἀλλήλας ὡς Ὀριστικὴ καὶ Προστακτικὴ (σελ. 15).

Ὁ Henning Schöer, Struktur und Ordnung als theologische Leitbegriffe (σ. 29-55) ἔρευρᾷ τὴν ἔννοιαν τῆς δομῆς ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ (W. Dilthey, E. Spranger, E. Husserl, M. Heidegger) καὶ ταῖς λοιπαῖς ἐπιστήμαις προκειμένου νὰ προβῇ εἰς τὴν σπουδὴν αὐτῆς ἀπὸ θεολογικῆς ἐπόψεως παρά K. Barth, E. Kinder, O. Haendler, H. Ott καὶ E. Schlink. Ἡ ἔννοια τῆς δομῆς ἐν τῇ θεολογίᾳ ἀντίκειται εἰς ἓνα θεολογικὸν ἀγνωστικισμὸν χωρὶς νὰ ἀπλοποιῇ τὰς δυσχερείας τῆς γνώσεως τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐφ' ὅσον ἡ τελευταία παραμένει μυστήριον. «Ἡ ἀπόλυτος ἄρνησις τῆς δυνατότητος τῆς γνώσεως (τῆς Ἀποκαλύψεως) δὲν εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς πίστεως, ἀλλὰ δεισιδαῖμον πῆδημα εἰς τυφλὴν ἀθεοτίαν» (σ. 44-45). Περαιτέρω στιγμαὶ τῆς δομῆς εἶναι ἡ δυνατότης διαλεκτικῆς συστηματοποιήσεως, ἡ ὑπέρβασις τοῦ σχήματος οὐσία-μορφῆ κ.λ.π. Παράλληλος πρὸς τὴν δομὴν ἔννοια εἶναι ἡ τῆς τάξεως, τὴν ὁποίαν ὁ σ. ἐξετάζει ἐν συνεχείᾳ.

Ὁ Ulrich Wilckens, Der Ursprung der Überlieferung der Erscheinungen des Auferstandenen. Zur traditionsgeschichtlichen Analyse von I Kor. 15, 1-11 (σ. 56-95) πειράται διὰ τῆς ἀναλύσεως τῆς ἐν Α' Κορ. 15, 1-11 περιεχομένης πρωτοχριστιανικῆς παραδόσεως νὰ ἐρευνήσῃ τὰς ἀρχὰς τῆς παραδόσεως περὶ τῶν ἐμφανίσεων τοῦ Ἀναστήτος. Ὁ σ. διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀκολουθουμένης ἐξηγητικῆς μεθόδου ὑποστηρίζει τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἰδιοτυπίαν τῆς ὑπὸ τοῦ Παύλου ἐν Α' Κορ. 15, 1-11 διαμορφουμένης παραδόσεως ἐναντι τῆς ὑπὸ τῶν εὐαγγελιστῶν φερομένης τοιαύτης. Κατὰ τὸν U. Wilckens ἀκολουθοῦντα ἐν προκειμένῳ τὸν R. Bultmann (Geschichte der synoptischen Tradition 3. Aufl. 1951, σ. 310, σημ. 1) οἱ εὐαγγελισταὶ τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀellenιστικῆς χριστολογίας («θεῖος ἀνήρ», «σωτὴρ») τῶν ἑλληνοελληνικῶν Ἐκκλησιαστικῶν Παλαιστίνης καὶ Συρίας (σ. 94), ἐνῶ ὁ Παῦλος συνδέει κηρυγματικὰ καὶ κατηχητικὰ στοιχεῖα τῆς παραδόσεως ἀποβλέπει εἰς τὴν θεμελίωσιν τοῦ ἀποστολικοῦ ἀξιωματος. Συμπέρα-

σμα τῆς ἐρευνῆς του εἶναι, ὅτι ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν σύγχρονον οἰκουμενικὴν κίνησιν ἡ ποιικιλία τῆς πρωτοχριστιανικῆς παραδόσεως περὶ τῶν ἐμφανίσεων τοῦ Ἄνασταντος καταδεικνύει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς μεταβλητικότητος τῶν θεολογικῶν ἀποφάνσεων λόγῳ τοῦ βαθέως ἱστορικοῦ—περιστατικοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν. Ἡ σκέψις αὕτη ἀποτελεῖ, ὡς γνωστόν, θεμελιῶδες στοιχεῖον τῆς οἰκουμενικῆς θεολογίας τοῦ διὰ τοῦ ὄλου τόμου τιμωμένου διαμαρτυρομένου καθηγητοῦ τῆς Ἀϊδελβέργης. Πρβλ. E. Schlink, *Der kommende Christus und die kirchlichen Traditionen. Beiträge zum Gespräch zwischen den getrennten Kirchen.* 1961.

Ἐπισημασθέντος ὅτι ὁ W o l f h a r t P a n n e n b e r g, *Analogie und Doxologie* (σ.96-115) ἐξετάζει κριτικῶς διὰ βραχέων τὸ πολὺκροτον πρόβλημα τῆς «ἀναλογίας» μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ περὶ Αὐτοῦ λόγου τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν ἐξάρη ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν τρόπον ἀναφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν τὴν λατρείαν («Anbetung») τὴν θεμελιουμένην εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἀποβλέπουσαν εἰς τὴν ἐν τοῖς ἐσχάτοις φανέρωσιν τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὴν θέσιν μιᾶς «ἀναλογίας τοῦ εἶναι» μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, διδασκαλίας, ἡ ὁποία προέρχεται ἐκ τῆς ἐλληνικῆς ἀντιλήψεως περὶ κοινοῦ μεταξὺ ἀμφοτέρων λόγου, ὁ σ. διαπιστώνει μίαν ἀναλογίαν μεταξὺ τῆς θύραθεν καὶ τῆς θεολογικῆς χρήσεως τῶν λέξεων. Τὸ πρόβλημα τῆς «ἀναλογίας» παύει οὕτω νὰ θεωρῆται ὡς ὄντολογικὸν καὶ παραμένει ἐντὸς τῶν ὁρίων μιᾶς φιλοσοφίας ἢ θεολογίας τῆς γλώσσης. Ἡ ταπεινοφροσύνη τῆς λατρείας προφυλάσσει τὸν δοξαστικὸν περὶ Θεοῦ (ὀρθώτερον ἴσως: πρὸς τὸν Θεὸν) λόγον τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ὕβριν, τὴν συνισταμένην εἰς τὴν προσπάθειαν νὰ συλληφθῇ ἡ αἰώνιος ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἀνθρωπίνης γλώσσης ἔστω καὶ ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογίας. Αἱ ἐπὶ τῆς Ἀποκαλύψεως θεμελιούμεναι δοξολογιακαὶ ἐκφράσεις μὴ προϋποθέτουσαι πλήρη γνῶσιν Αὐτῆς ἔχουν ἐκάστοτε προσωρινὸν χαρακτῆρα, γράφει ὁ διαμαρτυρούμενος σ., ὁ ὁποῖος συμφωνῶν πρὸς τὸν E. Schlink δὲν παραλείπει νὰ τονίσῃ, ὅτι ἡ προσωρινότης αὕτη παρέχει τὴν δυνατότητα μιᾶς ποιικιλίας δογματικῶν διατυπώσεων.

Ἐπισημασθέντος ὅτι ὁ W. J o e s t, *Zur Frage des Paradoxon in der Theologie* (σ. 116-151) ἀναλύει προκαταρκτικῶς δι' ὀλίγων τὸ λογικὸν περιεχόμενον τῆς ἐννοίας παράδοξον σακρίνων τοῦτο εἰς λογικῶς σύνθετον («synthetisierbar»), ἥτοι εἰς τυπικὴν, ἐξωτερικὴν παραδοξίαν, καὶ εἰς λογικῶς ἀσύνθετον («unsynthetisierbar»), ἥτοι ἀπόλυτον λογικὴν παραδοξίαν καὶ ἀντινομίαν. Ἐν συνεχείᾳ ἀπασχολεῖ τὸν σ. ἡ θεολογικὴ σημασία τοῦ ὅρου «παράδοξον», ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ Kierkegaard (τοῦ «πατρὸς μιᾶς θεολογίας τοῦ παραδόξου ἐν αὐστηρᾷ ἐννοίᾳ» σελ. 122) καὶ διὰ τῆς πρωϊμοῦ διαλεκτικῆς θεολογίας κατέστη βασικὸν θέμα τῆς συγχρόνου διαμαρτυρομένης θεολογικῆς σκέψεως. Ὁ θεολογικὸς χώρος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου δικαιοῦται ἡ παράδοξος δομὴ τῶν θεολογικῶν ἀποφάνσεων, εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι αὗται φέρουν ὁμολογιακὸν χαρακτῆρα. Ὑπὸ τὴν ὑπαρξιακὴν ταύτην ἐποψίν ἐξετάζονται, ὡς ἐν παραδείγματι, δύο τυπικὰ θεολογικὰ παράδοξα: ἡ πτώσις (ἡ ὑπάρξις τῆς ἀμαρτίας ἐντὸς τῆς Δημιουργίας) καὶ ἡ σωτηρία τοῦ πεσόντος ἀνθρώπου διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ (τὸ δεῦτερον ἐπὶ τῇ βᾶσει τῆς ἐργασίας τοῦ E. Schlink, *Der theologische Syllogismus als Problem der Prädestinationslehre ἐν Einsicht und Glaube, Festschr. G. Söhngen.* Freiburg 1962, σ. 299-320).

Ἐπισημασθέντος ὅτι ὁ τόμος περατοῦται διὰ τῆς μελέτης τοῦ R. M u m m, («Wir erwarten ein Leben der zukünftigen Welt»). Einige Beobachtungen an eschatologische Aussagen σ. 152-177), ὁ ὁποῖος προβαίνει εἰς τινὰς παρατηρήσεις ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐσχατολογίαν τῶν λουθηρανῶν.

Τὸ ἀφιέρωμα εἶναι ἐν συνόλῳ ἐνδιαφέρον. Ἡ διαπραγματεύσις δὲν ἐξαντλεῖ τὰ προβλήματα, δίδει ὅμως γόνιμον εὐκαιρίαν διὰ μίαν περαιτέρω μελέτην αὐτῶν. Ὁ ἀναγνώστης,

ὁ ὅποιος ἐκκινεῖ ἐξ ὀρθοδόξων καθολικῶν θεολογικῶν κατηγοριῶν, διαπιστώνει διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν τὴν σημασίαν τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς παραδόσεως διὰ τὸν προτεσταντισμὸν. Ἡ προβληματικὴ τῆς συγχρόνου διαμαρτυρομένης θεολογίας καταδεικνύει μεταξὺ ἄλλων ἀκριβῶς τὴν σημασίαν τοῦ θεολογικοῦ ἔργου τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς χριστιανωσύνης. Ἐνῶ ἡ θεολογοῦσα σκέψις τοῦ παρόντος ἀγωνίζεται νὰ ὑπερβῇ τὴν πολικὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ μιᾶς ὀρθολογιστικῆς καὶ μιᾶς ὑπαρξιακῆς στάσεως ἔναντι τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς πραγματοποιήσεως μιᾶς συνθέσεως ἀμφοτέρων, ἡ ὀρθόδοξος καθολικὴ Θεολογία, βαθέως ἐρριζωμένη ἐν τῇ Βίβλῳ ζῆ ἐν τῷ Μυστηρίῳ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. Καὶ τὸ Μυστήριον, τόσον ὡς ἐξ ὑποκειμένου κατηγορία, ὅσον καὶ ὡς ἐξ ἀντικειμένου πραγματικότητος, εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς πίστεως, ἡ ὁποία εὐρίσκεται πέραν τῆς ἐπισημονικῆς μεθόδου, τῆς ἀναλογίας ἢ τοῦ παραδόξου.

Κωνσταντῖνος Ε. Παπαπέτρου.